

OILA ICHIDAGI O'ZARO MUNOSABATLAR O'ZIGA XOSLIGI NUQTAI NAZARIDAN O'SMIRLAR TAJOVUZKORLIGINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK DETERMINANTLARI

Jusipbekova Bayansuluv Timurovna

Aniq va Ijtimoiy fanlar universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o'smirlik davridagi tajovuzkor xulq-atvorning ota-ona va bola munosabatlari omillari bilan bog'liqligini tahlil qilishga bag'ishlangan nazariy hamda empirik tadqiqot natijalari taqdim etilgan. Matematik-statistik tahlil usullarini qo'llagan holda 28 ta oila tizimini kompleks diagnostika qilish asosida oilaviy tarbiya uslubi oilaning rasmiy tuzilmasidan (to'liq yoki noto'liqligidan) ko'ra ustuvor ta'sirga ega ekani haqidagi gipoteza tasdiqlandi. O'smirlardagi deviant xulq-atvorning asosiy prediktorlari aniqlangan bo'lib, ular orasida avtoritar giperijtimoiylashuv, ona tarbiyasining liberal-befarq namunalari va otaning hissiy begonalashuvi ustunlik qiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, oiladagi nosog'lom muhit sharoitida tajovuzkorlik destruktiv moslashuv vositasiga hamda ota-onalar e'tiborini tortish mexanizmiga aylanadi. Olingan ma'lumotlar ota-onalarning qarashlarini tuzatishga va voyaga yetmaganlarning hissiy-shaxsiy sohasini uyg'unlashtirishga qaratilgan tabaqalashtirilgan preventiv strategiyalarni amalga oshirish zaruratini asoslab beradi.*

Kalit so'zlar: *o'smirlar tajovuzkorligi, ota-ona va bola munosabatlari, oilaviy tarbiya uslublari, oiladagi nosog'lom muhit, destruktiv xulq-atvor prediktorlari, ona tarbiyasi, ijtimoiy moslashuv, psixologik prevensiya.*

Kirish: O'smirlar muhitidagi destruktiv xatti-harakatlar muammosi zamonaviy psixologik-pedagogik diskurs doirasida chuqur ilmiy-nazariy tahlilni talab etadigan eng dolzarb fanlararo vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ilmiy hamjamiyatning asosiy diqqat-e'tibori ushbu hodisaning salbiy ijtimoiy oqibatlarini tahlil qilishga, shuningdek, uning etiologik omillari va prediktorlarini verifikatsiya qilishga qaratilgan. Voyaga yetmaganlarning deviant xulq-atvor namunalari nafaqat zo'ravonlikning bevosita qurbonlariga to'g'ridan-to'g'ri psixotravmatik ta'sir ko'rsatish bilan cheklanadi; ular umuman jamiyatga tizimli beqarorlashtiruvchi ta'sir ko'rsatib, ijtimoiy keskinlikning kuchayishiga va subyektiv ijtimoiy farovonlik darajasining pasayishiga olib keladi. Yoshlar muhitida o'ziga xos destruktiv impuls shakllanadi: o'smirlar ijtimoiy taqlid mexanizmlari orqali hamda tez-tez kuzatiladigan jazosizlik sharoitida o'zaro munosabatlarning tajovuzkor modellarini o'zlashtirib, faol ravishda namoyon etadilar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya: Yetakchi xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning asarlarini nazariy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, destruktiv tendensiyalarning namoyon bo'lishi aynan balog'at davrida eng yuqori cho'qqiga chiqishi va bu holat biologik moyillik hamda ijtimoiy sharoitlarning murakkab

sinergiyasi bilan izohlanishi borasida ilmiy konsensus mavjud. Ushbu konsepsiya A. Bass, A. Bandura, P. A. Kovalyov, K. S. Lebedinskaya, K. Lorens, M. M. Rayskaya, T. G. Rumyanseva, A. A. Rean, V. G. Stepanov, G. Selye, L. M. Semenyuk, Z. Freyd va I. A. Furmanov kabi olimlarning fundamental tadqiqotlarida o'z tasdig'ini topgan. Tadqiqotlarning salmoqli qismi shaxsning individual-tipologik xususiyatlari va oilaviy tarbiyaning disfunktsional uslublari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganishga bag'ishlangan. Oila ichidagi munosabatlar tizimidagi buzilishlar tajovuzning triggeri sifatida A. Ya. Varga, A. I. Zaxarov, A. Ye. Lichko, E. G. Eydemiller, G. T. Xomentauskas va V. Yustitskisning asarlarida batafsil tahlil qilingan. Shu bilan birga, L. Berkovits, P. A. Kovalyov, S. N. Yenikolopov, A. A. Rean va A. Banduraning ilmiy ishlarida shaxsning o'ziga xos xususiyatlari va tajovuzkor reaksiyalarning yaqqolligi o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik verifikatsiya qilingan. Bularning barchasi o'smirlar deviantligining ko'p omilli tabiatini tushunish uchun kompleks nazariy asosni shakllantiradi.

O'smirlar muhitida tajovuzkor xatti-harakatlarning determinatsiya mexanizmlarini chuqur anglash samarali preventiv strategiyalarni ishlab chiqish va joriy etishning fundamental shartidir. Deviant va destruktiv xulq-atvor modellarini yuzaga keltiruvchi omillar tizimida oilaviy mikromuhit tadqiqot hamjamiyati tomonidan dominant etiologik komponent sifatida e'tirof etilgan. "Ota-ona – farzand" diadasidagi o'zaro munosabatlarning xususiyati barqaror kognitiv va xulq-atvor modeliga aylanadi va shaxs kelajakda aynan shu model asosida tashqi ijtimoiy muhit bilan o'z munosabatlarini quradi. Aynan oilaviy tarbiya doirasida shaxsning ijtimoiy idrokiga oid asosiy vektorlar shakllanadi. Bu vektorlar subyekt faolligi va passivligi, kommunikativ ochiqlik va affektiv yopiqlik, shuningdek, empatik hamdardlik va hissiy befarqlik kabi qutblar orasida joylashadi.

S. L. Sibiryakovning deviant xulq-atvorli o'smirlar kontingentini tahlil qilishga bag'ishlangan tadqiqotlari natijalariga ko'ra, oilaviy nosog'lomlikning asosiy katalizatorlari sifatida ota-onaning biri yoki har ikkisinining hissiy jalb etilganligi yetishmasligi, shuningdek, oila tizimi ichidagi hamjihatlik va konstruktiv hamkorlikning past darajasi namoyon bo'ladi. Mehr, iliqlik va muhabbatdan mahrum bo'lish bilan kechadigan ota-ona tomonidan rad etish hodisasi ko'pincha chuqur psixopatologik holatlar va shaxs deformatsiyalarining rivojlanishiga turtki bo'ladi. Zamonaviy mahalliy empirik tadqiqotlar ma'lumotlari voyaga yetmaganlardagi tajovuzkorlik reaksiyalarining yaqqolligi bilan doimiy ziddiyatlar, avtoritar boshqaruv uslubi va tarbiyaviy choralarning o'ta qattiqligi xos bo'lgan oiladagi destruktiv muhit o'rtasida barqaror korrelyatsiya mavjudligini tasdiqlaydi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi uning pubertat (o'tish) yoshidagi shaxslarda tajovuzkorlikka moyillikning shakllanishiga oila ichidagi omillar ta'sirini izohlashga qaratilgan yaqqol amaliy yo'naltirilganligi bilan belgilanadi. Ilmiy qiziqish oilaviy tarbiyaning o'ziga xos uslublari va destruktiv xulq-atvor namunalari namoyon bo'lish xavfi o'rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotning

metodologik asosi integral yondashuvga tayanadi va u sohaga oid psixologik-pedagogik adabiyotlarni chuqur nazariy tahlil qilish, intervyular o'tkazish, validlashtirilgan diagnostik vositalardan foydalanish, shuningdek, matematik-statistik tahlil usullarini o'z ichiga oladi. Olingan ma'lumotlarning statistik verifikatsiyasi IBM SPSS Statistics V.19 dasturiy ta'minotida amalga oshirildi va bu ilmiy izlanish mantig'iga muvofiq natijalarning yuqori darajadagi ishonchliligi va reprezentativligini ta'minladi. O'smirlarning tajovuzkorlik reaksiyalarining tipik shakllarini aniqlash va farqlash uchun Bass-Darki so'rovnomasi hamda "Agressiv xulq-atvor" metodikasi kabi standartlashtirilgan vositalardan foydalanildi. Ota-onalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning uslubiy xususiyatlari, xulq-atvor stereotiplari va bola obrazini idrok etishning o'ziga xos jihatlari A. Y. Varga va V. V. Stolinning "Ota-onalik munosabati so'rovnomasi" hamda S. Stepanovanning "Ota-ona xulq-atvori uslublari" metodikalari yordamida o'rganildi, bu esa shaxs rivojlanishining mikrosotsial muhitini kompleks baholash imkonini berdi.

Ilmiy-amaliy tadqiqotni amalga oshirish doirasida ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlarning xususiyati bilan pubertat davrida tajovuzkorlik xulq-atvor namunalari shakllanish xavfi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik kompleks tarzda verifikatsiya qilindi. Tanlanmani 28 ta oiladan 42 nafar ota-ona (yosh oralig'i 34-53 yosh; gender tarkibi: 66% ayollar va 44% erkaklar) tashkil etib, ular tarkibiy butunlik mezoniga ko'ra har bir toifada 14 tadan to'liq va to'liqsiz oilalarga ajratildi. Tahlil chuqurligini ta'minlash uchun empirik ma'lumotlar to'rtta tadqiqot stratasiga klassterlandi: obod to'liq oilalar, obod to'liqsiz oilalar, shuningdek, nosog'lom to'liq va to'liqsiz oilalar. Shu bilan birga, diagnostik tadbirlarda 12-14 yoshdagi 28 nafar o'smir (18 nafar o'g'il va 10 nafar qiz) ishtirok etdi, ularning bir qismi Voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiya va ularning huquqlarini himoya qilish bo'limida profilaktik hisobda turadi. O'zaro bog'liqlik jadvallari tahlili usulini qo'llash orqali oilaviy mikromuhitning ijtimoiy farovonligi darajasi va voyaga yetmaganlarning destruktiv reaksiyalarga moyilligi o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqlik mavjudligi aniqlandi.

Konstruktiv-barqaror oilalarda o'smirlarning liberal va befarq yondashuv unsurlarini o'zida mujassam etgan ona tarbiyasining ambivalent uslubini idrok etishi destruktiv faollikning kuchli katalizatori bo'lib xizmat qiladi. Affektiv beqarorlik va onalik reaksiyalarining situativ noaniqligi, ya'ni rag'batlantirish va sanksiyalarning tasodifiy xususiyatga egaligi voyaga yetmagan shaxsda doimiy frustratsiya va keskin kutish holatini shakllantiradi. Shu bilan birga, tarbiya jarayonida otaning faol ishtirok etmasligi o'smirlar tomonidan o'zlarining deviant xulq-atvorini belgilovchi muhim omil sifatida talqin qilinadi. Olingan ma'lumotlarga ko'ra, obod to'liqsiz oilalarda jismoniy va bilvosita tajovuzkorlikning yuqori darajasi hamda yaqqol negativizm respondentlarning 24 foizida qayd etilgan. Ayni paytda, funksional oilalardan olingan tanlamaning 54 foizi uchun ota-onalarning sonidan qat'i nazar, jismoniy, verbal tajovuzkorlik va negativizmning minimal ko'rsatkichlari xosdir. "Agressiv xulq-atvor"

(Y.P. Ilyin, P.A. Kovalyov) metodikasi bo'yicha tekshiruv natijalari obod to'liqsiz oilalardagi o'smirlarning 18 foizida to'g'ridan-to'g'ri verbal va jismoniy tajovuzning keskin darajasi mavjudligini tasdiqlaydi. O'smirlar tajovuzkorligining umumiy indeksi va liberal-befarq tarbiya uslublarining ustunligi o'rtasida ahamiyatli ijobiy korrelyatsiya aniqlangan. To'liqsiz oilalarning destruktiv mikromuhitida statistik ko'rsatkichlar keskin darajaga yetadi: jismoniy tajovuzkorlik 39% holatda, bilvosita — 42%, verbal — 44%da namoyon bo'ladi, affektiv jahldorlik va negativizmga moyillik esa tanlamaning mos ravishda 56% va 48%ini qamrab oladi. Y.P. Ilyin va P.A. Kovalyov vositalarini qo'llash ushbu toifadagi o'smirlarning 48 foizida tajovuzkorlikning bevosita shakllariga yuqori moyillikni aniqladi. Qizig'i shundaki, oilaviy notinchlik sharoitida o'smirlar onaning pedagogik niyatlariga maqtoqli baho berishga moyil bo'ladi. Bu esa, ushbu vaziyatda tajovuzkor xulq-atvor namoyishkorona itoatsizlik va destruktiv o'zaro ta'sirlarni takrorlash orqali amalga oshiriladigan ota-ona e'tiborini jalb qilishning o'ziga xos mexanizmi ekanligini asosli taxmin qilish imkonini beradi.

Natijalar va muhokama: Tadqiqot davomida olingan natijalar o'smirlar tajovuzkorligini belgilash nuqtai nazaridan oila ichidagi o'zaro munosabatlarning sifat xususiyatlari va tarbiyaning ustuvor uslubi oila tarkibiy to'liqligining rasmiy belgisidan ustun turishi haqidagi tezisni tasdiqlash imkonini beradi. "Ota-ona munosabati so'rovnomasi" (A.Ya. Varga, V.V. Stolin) ma'lumotlariga ko'ra, notinch to'liq oilalarda "qabul qilish-rad etish" (respondentlarning 27%) va "avtoritar giperijtimoiylashuv" (36%) shkalalari bo'yicha yuqori ko'rsatkichlar qayd etilgan. Chiziqli regressiv tahlil orqali o'smirlarning tajovuzkor niyatlari haddan tashqari sanksiyalar, bolaning dolzarb ehtiyojlarini e'tiborsiz qoldirish va onaning qat'iy talablari ta'sirida shakllanishi aniqlandi. Empirik jihatdan isbotlanishicha, agar onaning faolligi bola manfaatlarining cheklanishi bilan bog'liq bo'lsa, u ko'pincha himoya ta'siridan mahrum bo'ladi; o'smiringa katta yoshli maqomini majburan singdirishga bo'lgan ongsiz intilish qattiq bosim ostida uning mustaqilligini tezlashtirishga olib keladi. Onaning avtoritar uslubi va to'liq nazorati tajovuzkorlik va negativizmning kuchayishi prediktorlari bo'lib, buni ona barqaror gender stereotiplari doirasida o'zining nomaqbul sifatlarini bola shaxsiga proyeksiyalashi oqibati sifatida talqin qilish mumkin.

Shu bilan birga, notinch oilalarda otaning roli asosan rasmiy xarakterga ega bo'lib, u bolaning rivojlanish jarayoniga minimal darajada jalb qilingan befarq tarbiya uslubi bilan tavsiflanadi. Ota ta'siri va o'smir tajovuzkorligi o'rtasida statistik ahamiyatli korrelyatsiyaning yo'qligi otaning tarbiyaviy vazifalardan funksional chetlashgani bilan izohlanadi. Pirson mezoni bo'yicha korrelyatsion tahlil to'liq notinch oilalardagi liberal-befarq tarbiya uslublari va tajovuzkorlikka moyillik o'rtasida barqaror bog'liqlikni aniqladi, bunda shafqatsiz munosabat g'ayritabiiy ijtimoiylashuvning asosiy omili sifatida namoyon bo'ladi. Y.P. Ilyin va P.A. Kovalyov metodikasi ma'lumotlariga ko'ra, respondentlarning 49 foizida to'g'ridan-to'g'ri verbal va jismoniy tajovuzning keskin darajasi tashxislangan. To'liq notinch oilalarda jismoniy (45%), verbal (42%) va bilvosita tajovuzkorlik (36%), shuningdek,

jahldorlikka (28%) va negativizmga (34%) moyillikning yuqori ko'rsatkichlari qayd etilgan. O'smirlar subyektiv qulaylikka erishish maqsadida atrof-muhitni o'zgartirishning destruktiv taktikasi sifatida tajovuzkor uslublardan foydalanadilar. Xulosa qilib aytganda, destruktiv bola-ota-ona munosabatlari o'smirlar tajovuzkorligining asosiy prediktoridir. Bunda onaning deviant modellarni shakllantirishga qo'shgan hissasi, ayniqsa, otaning passiv yoki liberal-befarq pozitsiyasi fonida ancha muhimroq bo'lib chiqadi.

Xulosa: Tadqiqot natijalari o'smirlarning tajovuzkor reaksiyalarga moyilligi bilan oila tizimining mikrosotsial muhiti o'rtasida statistik ahamiyatga ega bog'liqlik mavjudligini tasdiqlaydi. Oilaning tarkibiy tuzilishi voyaga yetmaganlarning destruktiv xulq-atvori etiologiyasida muhim omil ekani empirik jihatdan isbotlangan. Deviant xulq-atvor prediktorlari sifatida tarbiyaviy strategiyalarni tahlil qilish shaxsda tajovuzkor qarashlar rivojlanishiga turtki bo'luvchi onalik va otalik munosabatlari turlarini farqlash imkonini berdi. Tajovuzkorlikning asosiy determinantlari bola-ota-ona o'zaro munosabatlari sohasida joylashgan bo'lib, bunda onaning va otaning tarbiyaviy hissasi xulq-atvor og'ishlari rivojlanishiga o'ziga xos yo'nalishda ta'sir ko'rsatadi. Repressiv nazorat, munosabatlarning haddan tashqari rasmiylashtirilishi hamda liberal-indifferent ota-onalik modellari tajovuz namoyon bo'lishining bevosita prediktorlari ekani aniqlandi. Ayniqsa, ota oilaviy vazifalardan chetlashgan va befarq bo'lgan sharoitlarda, onaning tarbiyasi destruktiv xulq-atvor qoliplarining shakllanishiga ustuvor ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, ota-onalarning hissiy jalb etilganligi va konstruktiv shaxslararo muloqot o'smirning emotsional sohasini barqarorlashtiruvchi kuchli himoya omillari bo'lib xizmat qiladi. Ota-ona ta'sirining xususiyati turli oilaviy tizimlar uchun o'ziga xos bo'lsa-da, barqaror emotsional aloqaning mavjudligi psixologik barkamol shaxs shakllanishining o'zgarmas sharti bo'lib qoladi. Ota-onalarning individual tarbiya uslublarini korreksiyalashga qaratilgan kompleks, tabaqalashtirilgan profilaktika dasturlarini joriy etish nafaqat tajovuzkorlik, balki o'smirlar muhitidagi ijtimoiy moslasha olmaslikning barcha shakllari rivojlanishi xavfini sezilarli darajada kamaytirishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Богданова М.В., Русяева И.А., Вылегжани-на А.О. Гендерные и возрастные аспекты психологической защиты ребенка в отношениях ребенок-мать. / М.В. Богданова, И.А. Русяева, А.О. Вылегжанина // Психология в России: современное состояние. 2016. - № 9 (3). С. 141158. <https://doi.org/10.11621/pir.2016.0310>
2. Диагностика выявления проблем в детско-родительских отношениях: методическое пособие. - Ангарск - Иркутск: УМЦ РСО, 2017. -104 с.
3. Конева О.Б. Неблагополучная семья и деви-антное поведение: социально-психологические признаки. Вестник Челябинского государственного

университета / О.Б. Конева // Вестник Челябинского государственного университета. - 2009. - № 14 (152). - С. 44-50.

4. Коренева А.А. Факторы, обуславливающие развитие агрессивного поведения / А.А. Коренева // Сб.: Научные труды МПГУ. Серия: психолого-педагогические науки. - М.: Прометей, 2004. - С. 274-276.

5.Tajibay, S., & Kengesbayevich, R. M. (2024). CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT AND SOCIALIZATION OF TEENAGERS. *AMERICAN JOURNAL OF EDUCATION AND LEARNING*, 2(5), 886-890.

6.Kengesbayevich, R. M. (2025). PERSONAL VALUES IN THE STRUCTURE OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION. *AMERICAN JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY BULLETIN*, 3(1), 1-4.